

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή: κατανοώντας την κρίση στην Ελλάδα 11

Στέλλα Ζαμπάρλουκου, *Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

Μαρία Κούση, *Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Κεφάλαιο 1

Εξελίξεις που οδήγησαν στην κρίση 35

Νίκος Μουζέλης, *London School of Economics*

Κεφάλαιο 2

Παγκόσμια οικονομική κρίση και Ελλάδα

της πολιτισμικής και πολιτικής παρακμής 44

Μανώλης Αλεξάκης, *Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

Κεφάλαιο 3

Οικονομική κρίση και κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης 69

Σωκράτης Κονιόρδος, *Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

Κεφάλαιο 4

Κρίση και ΜΜΕ: από την πολιτική λογική προς

μία λογική του μέσου δευτέρου βαθμού 100

Γιώργος Πλειδός, *Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Πανεπιστήμιο Αθηνών*

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Κεφάλαιο 5

Κρίση και επιστροφή στη γεωργία	135
Χαράλαμπος Κασίμης, <i>Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης,</i> <i>Γεωπονικό Πανεπιστήμιο</i>	
Σταύρος Ζωγραφάκης, <i>Τμήμα Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης,</i> <i>Γεωπονικό Πανεπιστήμιο</i>	

Κεφάλαιο 6

Κατάσταση μόνιμης κρίσης σε μια πεδινή περιοχή της Νότιας Κρήτης.....	171
Ευγενία Πετροπούλου, <i>Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης</i>	

Κεφάλαιο 7

Περιβάλλον, οικονομική κρίση και κινήματα στην Ελλάδα των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας	199
Μαρία Κούση, <i>Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης</i>	

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΕΡΓΑΣΙΑΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Κεφάλαιο 8

Η εργασία στη δίνη της οικονομικής κρίσης και των μνημονίων	231
Γιάννης Κουζής, <i>Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο</i>	

Κεφάλαιο 9

Ο κοινωνικός διάλογος και οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας πριν και μετά την κρίση	247
Στέλλα Ζαμπαρλούκου, <i>Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης</i>	

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κεφάλαιο 10

Ο οικογενειοκρατικός προνοιακός καπιταλισμός στην Ελλάδα:
κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής και αντι-κοινωνική
πολιτική 273
Θεόδωρος Παπαδόπουλος, *Bath University*
Αντώνης Ρουμπάκης, *University of York*

Κεφάλαιο 11

Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις της κρίσης
στην εκπαίδευση: το διευρυνόμενο χάσμα 305
Νίκος Φωτόπουλος, *Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών,*
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Κεφάλαιο 12

Οικονομική κρίση: στάσεις και αντιλήψεις φοιτητών
και φοιτητριών του Πανεπιστημίου Κρήτης:
διαδικτυακή έρευνα 2012 327
Μηνάς Σαματάς, *Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*
Περικλής Δράκος, *Τμήμα Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Κεφάλαιο 13

Κρίση και μετανάστευση στον ελληνικό Τύπο 373
Χριστίνα Κωνσταντινίδου, *Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης*

Κεφάλαιο 14

Η διαβίωση των μεταναστών κατά τη διάρκεια της ελληνικής
κρίσης: δεξιότητες, δίκτυα και η απόφαση της επιστροφής 417
Άννα Τριανταφυλλίδου, *European University Institute, Florence*

Κεφάλαιο 15

Διερεύνηση των στάσεων των Αφρικανών μεταναστών
σχετικά με την οικονομική κρίση στην Ελλάδα 445

Απόστολος Γ. Παπαδόπουλος, *Τμήμα Γεωγραφίας,*
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Οι συγγραφείς του τόμου 476

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: ΚΑΤΑΝΟΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στέλλα Ζαμπαρλούκου & Μαρία Κούση

Η κρίση έγινε αισθητή στην Ελλάδα σχεδόν δύο χρόνια μετά την κατάρρευση της Lehman Brothers το 2008, η οποία πυροδότησε την πρόσφατη παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση. Η αρχική εκτίμηση ήταν ότι η χαμηλή σχετικά έκθεση του ελληνικού τραπεζικού τομέα σε «τοξικά» προϊόντα καθιστούσε την ελληνική οικονομία λιγότερο ευάλωτη στις επιπτώσεις της κρίσης (Pagoulatos & Triantopoulos, 2009). Και όμως η Ελλάδα ήταν η πρώτη χώρα του ευρωπαϊκού Νότου που ήρθε αντιμέτωπη με μια κρίση χρέους. Η παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση περιόρισε τη ρευστότητα του τραπεζικού τομέα και αύξησε το κόστος δανεισμού, εντείνοντας το δημοσιονομικό πρόβλημα της χώρας, η οποία βρέθηκε στα πρόθυρα χρεοκοπίας. Με βάση τα επίσημα στατιστικά στοιχεία, το 2009 το δημοσιονομικό έλλειμμα ανήλθε στο 13,6% και το δημόσιο χρέος στο 129,6% (Eurostat, 2012).

Η πορεία έκτοτε είναι λίγο-πολύ γνωστή. Η χώρα έμεινε εκτός αγορών και το 2010 προσέφυγε στον «μηχανισμό στήριξης», που απαρτίζεται από το ΔΝΤ, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, κοινώς γνωστή και ως «τρόικα». Η δανειακή σύμβαση που υπέγραψε συνοδεύτηκε από την υπογραφή του πρώτου μνημονίου, το οποίο περιλάμβανε σκληρά μέτρα λιτότητας καθώς και διαρθρωτικά μέτρα εξυγίανσης της οικονομίας. Ωστόσο τα μέτρα αυτά δεν απέδωσαν και η χώρα αναγκάστηκε να καταφύγει και σε δεύτερο δανεισμό ύψους 130 δισεκατομμυρίων ευρώ, που συνοδεύτηκε

από κούρεμα του χρέους κατά 50% και νέα δέσμη μέτρων, που περιλάμβανε αυξήσεις φόρων και περαιτέρω μειώσεις μισθών και συντάξεων. Τέλος, τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου ψηφίστηκε το μεσοπρόθεσμο πλαίσιο δημοσιονομικής προσαρμογής, το οποίο περιλάμβανε νέα σκληρότερα μέτρα λιτότητας για την περίοδο 2012-16.

Πολλοί ήταν αυτοί που είχαν πιστέψει ότι το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης το 2008 θα έβαζε φρένο στον ανεξέλεγκτο χρηματιστηριακό καπιταλισμό και θα επαναπροσδιόριζε τον ρόλο του κράτους ως ρυθμιστή της οικονομικής ζωής. Ωστόσο οι προσδοκίες αυτές γρήγορα διαψεύστηκαν, καθώς οι παρεμβάσεις των κρατών δεν είχαν ως κύριο μέλημα να προστατεύσουν τα θύματα της κρίσης ή να τιμωρήσουν τους ιθύνοντες (Touraine, 2011). Αντίθετα, βλέπουμε τα κράτη, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, να παρεμβαίνουν όλο και λιγότερο για να διασφαλίσουν την αναδιανομή εισοδήματος και την κοινωνική προστασία, ενώ οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν στο πλαίσιο των πακέτων διάσωσης που ανέλαβαν θεσμοί της ΕΕ και το ΔΝΤ έχουν ως αποκλειστικό στόχο τον περιορισμό των δημόσιων δαπανών.

Η Ελλάδα έχει υποστεί σε μεγαλύτερο βαθμό από οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα τις συνέπειες αυτών των πολιτικών. Η ελληνική οικονομία εισέρχεται στον πέμπτο χρόνο ύφεσης και στον τέταρτο χρόνο εφαρμογής πολιτικών λιτότητας, γεγονός που αντανακλάται τόσο στο κοινωνικό όσο και στο πολιτικό επίπεδο. Στο διάστημα αυτό έχει υπάρξει μια πλούσια βιβλιογραφία η οποία εστιάζει στα αίτια της κρίσης. Δικαιολογημένα η αναζήτηση των αιτιών της κρίσης καθώς και των παραγόντων που συνέτειναν ώστε η κρίση στην Ελλάδα να πάρει τόσο μεγάλες διαστάσεις μονοπώλησαν το ερευνητικό ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας τα πρώτα χρόνια. Σήμερα όμως, μετά από πέντε και πλέον χρόνια ύφεσης και πολιτικών λιτότητας, το ενδιαφέρον αρχίζει σιγά σιγά να στρέφεται στις επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών που υιοθετήθηκαν για την αντιμετώπισή της¹.

1. Βλ. ενδεικτικά Αφουξενίδης (2012).

Το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την αρχή της κρίσης μέχρι σήμερα είναι αρκετό ώστε να αποτιμήσουμε με σχετική ασφάλεια τις επιπτώσεις που είχε σε διάφορες πτυχές της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Το βιβλίο αυτό, χωρίς να παραλείπει τη συζήτηση γύρω από τα αίτια της κρίσης, αποσκοπεί κυρίως να φωτίσει τις εξελίξεις από το ξέσπασμα της κρίσης και τη σύναψη της πρώτης δανειακής σύμβασης το 2010, και να αποτιμήσει τις κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις της κρίσης καθώς και των πολιτικών που ακολουθήθηκαν στη συνέχεια.

Κατανοώντας τα αίτια της κρίσης

Αν και λίγοι θα διαφωνούσαν ότι η κρίση που έγινε αισθητή στην Ελλάδα προς τα τέλη του 2009 ήταν παρεπόμενο της διεθνούς χρηματοοικονομικής κρίσης, η ένταση και ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώθηκαν διαφοροποιεί την Ελλάδα από άλλες χώρες. Όπως επισημαίνει ο Τσουκαλάς, αν και η κρίση είναι ενιαία «σε κάθε χώρα, η κρίση εμφανίζεται με τα δικά της συμπτώματα και με πρόσωπα που αντιστοιχούν στους ιστορικούς όρους εξέλιξης της συγκεκριμένης κοινωνίας» (Τσουκαλάς, 2011). Στην Ελλάδα η κρίση εκφράστηκε πρωτίστως ως κρίση χρέους, τη στιγμή που στις πιο πολλές χώρες, συμπεριλαμβανομένων και κάποιων του ευρωπαϊκού Νότου (π.χ. Ισπανία), εκδηλώθηκε πρώτα ως κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ταυτόχρονα η κρίση φαίνεται να έχει επηρεάσει την Ελλάδα με μεγαλύτερη σφοδρότητα από οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα.

Ένα ερώτημα που τίθεται συχνά είναι εάν η ελληνική κρίση ερμηνεύεται με τα ίδια εργαλεία με τα οποία ερμηνεύεται και η παγκόσμια, ή εάν οι πηγές κρίσης στην Ελλάδα διαφοροποιούνται (βλ. Μπαλαπανίδης, 2010). Σ' έναν κόσμο όπου όλα αλληλοσυνδέονται, η διάκριση μεταξύ εξωγενών και ενδογενών παραγόντων δεν είναι πάντα εφικτή. Η ελληνική κρίση δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις εξελίξεις σε παγκόσμιο ή ευρωπαϊκό επίπεδο, όπως δεν μπορούμε

και να μην αναγνωρίσουμε τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού πολιτικού συστήματος και της οργάνωσης της οικονομίας και της παραγωγής. Γι' αυτό και οι περισσότερες αναλύσεις που προσπαθούν να ερμηνεύσουν την κρίση είναι πολυπαραγοντικές. Η διάκριση ωστόσο μεταξύ ενδογενών και εξωγενών παραγόντων κρίνεται αναγκαία, καθώς η έμφαση που δίδεται στους αντίστοιχους παράγοντες παρπέμπει σε διαφορετικές ερμηνείες της κρίσης και κυρίως οδηγεί σε διαφορετικές προτάσεις για την αντιμετώπισή της.

Οι εξωγενείς παράγοντες που ενοχοποιούνται για την κρίση σχετίζονται κυρίως με την απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1980 και οδήγησε στον υπερδανεισμό και στη δημιουργία της φούσκας ακινήτων στην Αμερική και αλλού, με αποκορύφωμα την κατάρρευση της Lehman Brothers². Η εξέλιξη αυτή επέδρασε αρνητικά σε όλες τις ευρωπαϊκές οικονομίες, αν και όχι στον ίδιο βαθμό. Αιτία για τις μεγάλες διαστάσεις που πήρε η κρίση στις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου (κυρίως στην Πορτογαλία, την Ισπανία και την Κύπρο, αλλά και στην Ιρλανδία) θεωρείται η αρχιτεκτονική της Ευρώπης, με δεδομένο ότι οι δομικές αδυναμίες της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η απουσία εμβάθυνσης και αλληλεγγύης, καθώς και η άνιση κατανομή πόρων στο εσωτερικό της επέδρασαν ιδιαίτερα αρνητικά στην ανταγωνιστικότητα αυτών των χωρών, με αποτέλεσμα να είναι πιο ευάλωτες στην κρίση. Την ίδια στιγμή τα εργαλεία που είχαν οι χώρες αυτές στη διάθεσή τους ήταν περιορισμένα, αφού η ύπαρξη του κοινού νομίσματος δεν επέτρεπε την αντιμετώπιση των συνεπειών της διεθνούς οικονομικής κρίσης μέσα από τη νομισματική υποτίμηση (βλ. Lavanitsas et al., 2012· Λεοντίδου, 2012· καθώς και το κεφάλαιο 1 του Μουζέλη σ' αυτό τον τόμο). Οι συνέπειες των δομικών αυτών συνθηκών οδήγησαν σε πολιτικές «εκ των άνω», υπό την επίβλεψη της τρόικας των δανειστών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και

2. Για μια ανάλυση των εξελίξεων που οδήγησαν στην χρηματοπιστωτική κρίση βλ. Aglietta (2009).

Διεθνές Νομισματικό Ταμείο), με αυστηρές πολιτικές αναδιάρθρωσης της οικονομίας προς το νεοφιλελεύθερο μοντέλο σε συνδυασμό με δραστικές πολιτικές λιτότητας. Οι συγκρουσιακοί συσχετισμοί μεταξύ τρόικας και Νότιας Ευρώπης, αλλά και ειδικότερα της Ελλάδας, αντανακλούν μια στροφή προς τη βαρύνουσα σημασία του χρηματοπιστωτικού τομέα και των οικονομικών δυνάμεων μιας ολοένα και περισσότερο αλληλεξαρτώμενης παγκόσμιας οικονομικής και πολιτικής σκηνής του 21ου αιώνα (Κούση, 2013).

Οι περισσότεροι αναλυτές της κρίσης στην Ελλάδα, χωρίς να αρνούνται τον ρόλο των εξωγενών παραγόντων, επικεντρώνονται στις ιδιαιτερότητες του ελληνικού κοινωνικού και πολιτικού σχηματισμού, σε μια προσπάθεια να κατανοήσουν τη μορφή και την ένταση της κρίσης στην Ελλάδα. Οι προσεγγίσεις που εστιάζουν σε ενδογενείς παράγοντες μπορούν να ενταχθούν σε δύο γενικές κατηγορίες, ανάλογα με ποιους παράγοντες προτάσσουν ως πλέον σημαντικούς: στην πρώτη κατηγορία ανήκουν αυτές που τονίζουν τη σημασία των πολιτικών θεσμών και/ή της πολιτικής κουλτούρας, ενώ στη δεύτερη εκείνες που δίνουν μεγαλύτερο βάρος σε δομικούς/οικονομικούς παράγοντες και στις ιδιαιτερότητες του ελληνικού καπιταλιστικού προτύπου ανάπτυξης.

Στην πρώτη περίπτωση αναδεικνύεται η σημασία του πολιτικού συστήματος και της διάρθρωσης του κράτους και των κομμάτων. Ιδιαίτερα επισημαίνεται η πελατειακή/λαϊκιστική οργάνωση των κομμάτων και του κράτους καθώς και η κομματοκρατία, που έχουν ως αποτέλεσμα την άλωση του κράτους από πελατειακά/κομματικά συμφέροντα (Μουζέλης, 2012· Lyrizis, 2011). Μια άλλη εκδοχή αυτής της προσέγγισης εστιάζει στο φαινόμενο της «προσοδοθυρίας», κατά το οποίο πολυάριθμες ομάδες συμφερόντων αντλούν προσόδους από το κράτος μέσα από «νόμιμες» ή μη διαδικασίες (Μητσόπουλος & Πελαγίδης, 2012). Τα φαινόμενα αυτά συνέβαλαν στον αλόγιστο δανεισμό του κράτους προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι αυξημένες δαπάνες που επέβαλαν οι προαναφερθείσες πρακτικές, χωρίς ωστόσο να υπάρξει αντίστοιχη αύξηση των φορολογικών εσόδων.

Όλοι συμφωνούν ότι η αδυναμία του κράτους να εισπράττει φόρους αποτελεί μία από τις βασικές αιτίες για την κακή δημοσιονομική κατάσταση της χώρας. Ενδεικτικό αυτού είναι ότι ενώ οι δαπάνες του ελληνικού κράτους είναι κοντά στον ευρωπαϊκό μέσο όρο, τα έσοδα, και ειδικά αυτά από την άμεση φορολογία, υστερούν σε μεγάλο βαθμό³. Για ορισμένους αναλυτές αυτό αποτελεί ένδειξη της αναποτελεσματικότητας και αδυναμίας της δημόσιας διοίκησης να εισπράξει φόρους (Pagoulatos, 2012). Άλλοι τονίζουν ότι υπήρξε εσκεμμένη φοροασυλία για ορισμένα κοινωνικά στρώματα (λόγω της προνομιακής σχέσης που διατηρούσαν με το κράτος ή τα κόμματα εξουσίας), χωρίς ωστόσο να συγκλίνουν στο ποια κοινωνικά στρώματα επωφελήθηκαν περισσότερο απ' αυτές τις πρακτικές – αν δηλαδή αυτό αφορά πρωτίστως τα ανώτερα κοινωνικά και επιχειρηματικά στρώματα ή αν πρόκειται για διευρυμένο φαινόμενο που αφορά και άλλες κοινωνικές ομάδες (Μητσόπουλος & Πελαγίδης, 2012· Σταθάκης, 2010). Το παραπάνω δεν αποτελεί ελληνική ιδιαιτερότητα. Συναντάται και στις άλλες χώρες της περιφέρειας της Ευρωπαϊκής Ένωσης με παρόμοιες εμπειρίες σε ακροδεξιά/αυταρχικά καθεστώτα, τα οποία ευνόησαν τα προνομιούχα στρώματα εις βάρος αποτελεσματικών πολιτικών πρόνοιας (Navarro, 2011).

Οι προσεγγίσεις που ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία υποστηρίζουν ότι η δομή της οικονομίας και οι διαρθρωτικές αδυναμίες του παραγωγικού συστήματος κατέστησαν την Ελλάδα ευάλωτη στην κρίση (Γιαννίτσης, 2013). Ειδικότερα ενοχοποιούνται το μικρό μέγεθος και η χαμηλή ανταγωνιστικότητα των ελληνικών επιχειρήσεων, τα υψηλά ποσοστά αυτοαπασχόλησης, καθώς και η υιοθέτηση ενός μοντέλου ανάπτυξης που στηρίζεται στην υπερκατανάλωση και τον δανεισμό (Μπαπανάσης, 2012· Τσουκαλάς 2011,

3. Ο δανεισμός του κράτους από το 1988 και μετά αυξάνεται σταθερά, τόσο σε απόλυτους αριθμούς όσο και ως ποσοστό του ΑΕΠ, από 69% το 1989 στο 176% το 2012. Αντίθετα, η φορολογία παραμένει κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Στην Ελλάδα το 2009 αντιστοιχούσε στο 30,3% του ΑΕΠ, ενώ στην ΕΕ ανερχόταν στο 39,1% (βλ. Γιαννίτσης, 2013, σ. 77 και 84).

2012). Το φαινόμενο της φοροδιαφυγής ή της φοροασυλίας συνδέεται άμεσα με το οικονομικό μοντέλο ανάπτυξης που ακολουθήθηκε, το οποίο στηρίχθηκε κυρίως σε επιχειρήσεις χαμηλής προστιθέμενης αξίας, οι οποίες μπορούσαν να επιβιώνουν και να είναι ανταγωνιστικές χάρη στη «φοροασυλία» που απολάμβαναν ή χάρη στη δυνατότητά τους να φοροδιαφεύγουν και να εισφοροδιαφεύγουν⁴. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Τσουκαλά (2012), η εκτενής αυτοαπασχόληση και ο μεγάλος αριθμός οικογενειακών επιχειρήσεων ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για το μέγεθος της φοροδιαφυγής και της φορολογικής απόκρυψης, καθώς αυτές οι πρακτικές είναι «εξ αντικειμένου εφικτές» σ' αυτού του τύπου τις δραστηριότητες (σ. 132).

Οι επιπτώσεις της κρίσης

Τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, οι πολιτικές αντιμετώπισης της κρίσης που εφαρμόστηκαν μέχρι σήμερα εστίασαν σχεδόν αποκλειστικά στη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Αυτό μεταφράστηκε σε μειώσεις μισθών και συντάξεων και άλλων κοινωνικών παροχών, καθώς και στη μείωση των δημόσιων δαπανών σε κρίσιμους τομείς όπως η εκπαίδευση και η υγεία (π.χ. Stuckler & Basu, 2013). Ταυτόχρονα αυξήθηκε η φορολογία, χωρίς όμως παράλληλη διεύρυνση της φορολογικής βάσης, με αποτέλεσμα να επιβαρύνονται υπέρμετρα οι μισθωτοί και οι συνταξιούχοι. Τέλος, το κράτος υποχωρεί από επενδύσεις σε υποδομές και αναπτυξιακά έργα, ενώ η τόνωση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας επιχειρείται μέσα από τη «χαλάρωση» των ρυθμίσεων σε διάφορους κρίσιμους τομείς, όπως η εργασιακή σχέση και το περι-

4. Οι «στρατηγικές» αυτές των μικρομεσαίων στρωμάτων συνάδουν τόσο με το παραγωγικό πρότυπο όσο και με την πελατειακή λογική του πολιτικού συστήματος, επιβεβαιώνοντας την αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφόρων μεταβλητών που συνέβαλαν στην ελληνική κρίση χρέους.

βάλλον, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την κοινωνική συνοχή, την ποιότητα ζωής, αλλά και τη λειτουργία της ίδιας της δημοκρατίας.

Οι επιπτώσεις της κρίσης και των πολιτικών που ακολουθήθηκαν τα τελευταία τρία και πλέον χρόνια είναι ορατές σε όλα τα επίπεδα: οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό. Η κρίση και οι πολιτικές λιτότητας οδήγησαν σε συσσωρευμένη ύφεση, η οποία από το 2009 μέχρι σήμερα υπολογίζεται στο 25%. Πολλές επιχειρήσεις έκλεισαν και πάμπολλοι παραγωγικοί τομείς οδηγήθηκαν σε συρρίκνωση. Σε κοινωνικό επίπεδο οι επιπτώσεις είναι κατακλυσμιαίες. Με βάση τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, η ανεργία τον Μάιο του 2013 ανήλθε στο 27,6% και η ανεργία των νέων ξεπέρασε το 60%. Αντίστοιχα υπολογίζεται ότι την ίδια περίοδο το μέσο εισόδημα έχει μειωθεί κατά 25%. Το αποτέλεσμα είναι η αύξηση της φτώχειας τόσο σε σχετικούς όσο και σε απόλυτους αριθμούς (Μπαλούρδος, 2012· Ματσαγγάνης, 2013). Καθώς η κρίση δεν πλήττει όλες τις κοινωνικές ομάδες με τον ίδιο τρόπο, οι ανισότητες αυξάνονται και μεγάλα τμήματα του πληθυσμού οδηγούνται στο περιθώριο.

Οι πολιτικές που ασκήθηκαν και οι θεσμικές παρεμβάσεις που υιοθετήθηκαν περιορίζουν τα δικαιώματα των εργαζομένων, καθώς οδήγησαν στην αποκέντρωση των συλλογικών συμβάσεων και στη «χαλάρωση» ρυθμίσεων που είχαν στόχο την προστασία των εργαζομένων. Στο πλαίσιο αυτό, και με δεδομένη την πολύ υψηλή ανεργία, οι εργαζόμενοι αναγκάζονται να αποδεχτούν ολοένα και χειρότερους όρους εργασίας και ραγδαία μείωση των εισοδημάτων τους. Την ίδια στιγμή το κοινωνικό κράτος συρρικνώνεται, περιορίζοντας ακόμη περισσότερο την ούτως ή άλλως ανεπαρκή προστασία των ανέργων και των χαμηλών στρωμάτων. Ταυτόχρονα τίθενται αυστηρότερα κριτήρια στην παροχή υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας, ενώ μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, όντας ανασφάλιστα, μένουν ουσιαστικά χωρίς καμία κάλυψη.

Σε πολιτικό επίπεδο, η τελευταία εκλογική αναμέτρηση σηματοδοτεί την κατάρρευση του πολιτικού/κομματικού συστήματος έτσι όπως τη γνωρίσαμε κατά τη μεταπολίτευση, καθώς και την αναδιάταξη του κομματικού χάρτη. Η επιβολή διαδοχικών μνημονίων εισή-

γαγε νέες διαιρετικές τομές μεταξύ αυτών που υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική από την εφαρμογή του μνημονίου και εκείνων που εναντιώνονται σ' αυτή την πολιτική, παραμερίζοντας τη βασική διαιρετική τομή μεταξύ Δεξιάς-Αριστεράς που κυριάρχησε στη μεταπολίτευση. Τα (άλλοτε) δύο μεγάλα κόμματα εξουσίας έχουν χάσει μεγάλο μέρος της δύναμής τους, με τις απώλειες αυτές στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ να προσεγγίζουν το 30%, τάση παρόμοια με άλλων χωρών της Ευρώπης (Kriesi, 2011· Bessinger & Sasse, 2012). Ιδιαίτερα ανησυχητική είναι η άνοδος της άκρας Δεξιάς, όπως καταδεικνύεται με την είσοδο της Χρυσής Αυγής στο ελληνικό Κοινοβούλιο και τον πολλαπλασιασμό φαινομένων ρατσιστικής βίας (π.χ. Ellinas, 2013· Georgiadou, 2013· Kousis & Kanellouropoulos, 2014).

Τέλος, ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στο περιβάλλον, δεδομένου ότι αυτές είναι στενά συνδεδεμένες με τις γενικότερες αλλά και τις ειδικές αναπτυξιακές πολιτικές στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης οικονομικής παγκοσμιοποίησης. Η πρόοδος της χώρας όσον αφορά την ενσωμάτωση της ευρωπαϊκής περιβαλλοντικής πολιτικής υποχωρεί με την εφαρμογή των πολιτικών λιτότητας και διαρθρωτικών αλλαγών των μνημονίων. Απαιτείται λοιπόν ιδιαίτερη προσοχή από την πλευρά των φορέων λήψης αποφάσεων για τη διαφύλαξη των φυσικών πόρων και της ποιότητας του περιβάλλοντος που θα στηρίζουν τη βιωσιμότητα της ελληνικής οικονομίας (Lekakis & Kousis, 2013).

Βεβαίως οι επιπτώσεις δεν περιορίζονται στα προαναφερθέντα, καθώς οι πολιτικές που ασκούνται δεν αφήνουν σχεδόν καμιά πτυχή της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής της χώρας ανέπαφη, όπως φαίνεται στην πολιτική διαμαρτυρία και τις πολιτικές διεκδικήσεις σε περιόδους οικονομικών κρίσεων (Almeida, 2007· Kriesi, 2011· Beissinger & Sasse, 2012· Kousis, 2014), από το 2010 έως πρόσφατα, καθώς και από τις αναλύσεις και μελέτες του παρόντος τόμου.

Η συστηματική ανάλυση των Μεγάλων Γεγονότων Διαμαρτυρίας (ΜΓΔ), που έλαβαν χώρα στην Ελλάδα από τον Φεβρουάριο του 2010 έως τον Δεκέμβριο του 2012 ενάντια στα μέτρα λιτότητας της

κυβέρνησης και στα μνημόνια της τρόικας, αναδεικνύει διεκδικήσεις για τις επιπτώσεις της κρίσης οι οποίες συγκροτούνται στο πλαίσιο μιας πανελλαδικής εκστρατείας. Με υψηλό αριθμό συμμετεχόντων, ευρείες διαταξικές συμμαχίες και εστίαση σε αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, η εκστρατεία επεκτείνεται όχι μόνο σ' όλη τη χώρα, αλλά και στο διεθνικό πεδίο (Kousis, 2014). Σύμφωνα με τις διεκδικήσεις των συμμετεχόντων, τα πρωτοφανή μέτρα λιτότητας και οι διαρθρωτικές προσαρμογές που ψηφίζονται από το Κοινοβούλιο, και εφαρμόζονται από το ελληνικό κράτος κάτω από τις οδηγίες της τρόικας, επιφέρουν οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις, όπως συντριπτική μείωση των μισθών και των συντάξεων, αυξήσεις φόρων, νέους φόρους, δραματική ανεργία, δραστική ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων, δραστική αύξηση των ανισοτήτων και της φτώχειας, επιδείνωση της ύφεσης και έλλειψη ανάπτυξης και ευκαιριών απασχόλησης (Κούση, 2013).

Στην πλειονότητα των ΜΓΔ οι κινητοποιούμενοι υποστηρίζουν ότι οι πολιτικές της τρόικας θα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στη δημοκρατία και στην εθνική κυριαρχία. Ισχυρίζονται επίσης ότι το ελληνικό Σύνταγμα παραγκωνίζεται, τα εργατικά και κοινωνικά δικαιώματα ακυρώνονται, ενώ την ίδια στιγμή απειλούνται τα δικαιώματα για την ειρηνική διαμαρτυρία (Κούση, 2013).

Η δομή του βιβλίου

Το παρόν βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Η πρώτη ενότητα ασχολείται με την κατανόηση της κρίσης και τα αίτια που ερμηνεύουν το μέγεθος και την ένταση της κρίσης στην Ελλάδα, αλλά και τις αλλαγές που συντελούνται σε επίπεδο πολιτικής κουλτούρας και πρακτικής, οι οποίες θα μπορούσαν να βοηθήσουν στο ξεπέρασμά της.

Στο πρώτο κεφάλαιο της ενότητας ο Ν. Μουζέλης εξετάζει τους παράγοντες που οδήγησαν στην κρίση συνδυάζοντας τις εξελίξεις σε τρία επίπεδα: το παγκόσμιο, το ευρωπαϊκό και το ελληνικό. Αναλυτικότερα: (α) Η παγκόσμια οικονομική κρίση υπήρξε αποτέλεσμα

των φιλελεύθερων πολιτικών και της απορρύθμισης του χρηματοπιστωτικού συστήματος που οδήγησαν στην κατάρρευση της Lehman Brothers. (β) Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οικονομική ανισορροπία μεταξύ Βορρά και Νότου είχε ως αποτέλεσμα η κρίση να επιβαρύνει περισσότερο τις χώρες του Νότου. Οι πολιτικές λιτότητας που επιβλήθηκαν, σε συνδυασμό με την ύπαρξη του κοινού νομίσματος, δεν επέτρεψαν στον Νότο να ακολουθήσει αναπτυξιακές πολιτικές, γεγονός που επέτεινε την ύφεση. (γ) Τέλος, το πελατειακό και λαϊκιστικό κομματικό σύστημα που κυριάρχησε κατά τη μεταπολίτευση, σε συνδυασμό με την ύπαρξη ενός διεφθαρμένου και αντανάπτυξιακού κράτους, είχε ως αποτέλεσμα να μην μπορεί η χώρα να αντεπεξέλθει στην κρίση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Μ. Αλεξάκης υποστηρίζει ότι τα αίτια της κρίσης στην Ελλάδα πρέπει να αναζητηθούν στις ιδιαιτερότητες που χαρακτηρίζουν την ελληνική περίπτωση: πρώτον, στον ελλιπή χαρακτήρα του κοινοβουλευτικού δημοκρατικού συστήματος· δεύτερον, στον παραδοσιακό ελληνικό κρατισμό· και, τρίτον, στις ιδιομορφίες της νεοελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Υπ' αυτή την έννοια, το πρόβλημα της Ελλάδας είναι πολύ λιγότερο οικονομικό και πολύ περισσότερο πρόβλημα πολιτικής κουλτούρας, και σχετίζεται με το γενικότερο ζήτημα της απουσίας ρυθμίσεων για τη λειτουργία της κοινωνικής συμβίωσης και δράσης. Η κρίση έκανε περισσότερο αισθητά αυτά τα προβλήματα, τα οποία δυσχέραναν την αντιμετώπισή της. Στο ίδιο κεφάλαιο εξετάζεται επίσης κατά πόσο τα εκλογικά αποτελέσματα του Μαΐου και του Ιουνίου του 2012 μπορούν να θεωρηθούν μια τομή σε σχέση με τις μεθόδους, τις πρακτικές και τα γενικότερα χαρακτηριστικά της «μεταπολίτευσης». Ο συγγραφέας διερωτάται εάν η κρίση του κομματικού και του πολιτικού συστήματος που καταγράφεται στις τελευταίες εκλογές μπορεί ίσως να αποτελέσει μια ευκαιρία για μια νέα μεταπολίτευση. Να διαρραγεί δηλαδή το κρατικοκεντρικό μοντέλο των πελατειακών και λαϊκιστικών πρακτικών, και να ανοιχτεί στην κοινωνία, η οποία θέλει η φωνή της να φτάνει στους θεσμούς, στα κέντρα λήψης των αποφάσεων.

Αντίθετα, ο Σ. Κονιόρδος, στο επόμενο κεφάλαιο, δεν αφήνει περιθώρια αισιοδοξίας για το άμεσο πολιτικό μέλλον. Αφού προσδιορίζει τι σημαίνει «κρίση» και «εμπιστοσύνη», διαπιστώνει ότι η δημοσιονομική κρίση οδήγησε σε κρίση εμπιστοσύνης. Η αύξηση της ανεργίας και η μείωση των εισοδημάτων, της κατανάλωσης και της εμπορικής δραστηριότητας αποδεικνύουν ότι το οικονομικό και πολιτικό υποσύστημα δεν είναι σε θέση να αποδώσει τα αναμενόμενα, οδηγώντας σε μια γενικευμένη δυσπιστία. Η κρίση εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς, όπως καταγράφεται και στις σχετικές μελέτες του ευρωβαρόμετρου, αφορά σε μεγαλύτερο βαθμό τα μεσαία στρώματα που παραδοσιακά στήριζαν τους κοινωνικούς κανόνες. Αυτό, σύμφωνα με τον συγγραφέα, οδηγεί στην απόσυρση των εν λόγω στρωμάτων από την κοινωνία των πολιτών και στην αναζήτηση διεξόδων περισσότερο ατομικού χαρακτήρα.

Ο Γ. Πλειός, στο τέταρτο κεφάλαιο, αναλύει τα στοιχεία που προέκυψαν από εκτενή έρευνα σχετικά με την κάλυψη της κρίσης από τις εφημερίδες πέντε ευρωπαϊκών χωρών που βρίσκονται στον πυρήνα είτε της ΕΕ είτε της κρίσης που την πλήττει. Τα ερευνητικά αποτελέσματα δείχνουν ότι η πολιτική λογική υπερέχει σε ό,τι αφορά τον ορισμό της κρίσης. Από τη μελέτη όμως της ιδεολογικής προσέγγισης των θεμάτων που προβάλλουν οι δημοσιογράφοι διαφαίνεται σταδιακά μια υπεροχή της λογικής του μέσου. Φαίνεται επομένως ότι από τη μια σε περιόδους κρίσης «επιστρέφει» η πολιτική λογική και από την άλλη γίνεται εντονότερη η προϋπάρχουσα υπεροχή της λογικής του μέσου. «Η κάλυψη της οικονομικής κρίσης υπακούει λοιπόν σε μια διπλή λογική: εκείνης του μέσου και εκείνης των θεσμών».

Η κρίση, εκτός από πολιτική, είναι και κρίση του αναπτυξιακού μοντέλου που ακολουθήθηκε στην Ελλάδα, παρόλο που δεν φαίνεται να αναδεικνύεται ένα εναλλακτικό πρότυπο. Τα κεφάλαια της δεύτερης ενότητας διερευνούν τις επιπτώσεις της κρίσης σε κρίσιμους τομείς της οικονομίας, καθώς και τις προοπτικές και τους κινδύνους που διαφαίνονται στις υπό διαμόρφωση συνθήκες.

Με πολλές επιχειρήσεις να κλείνουν και την ανεργία να έχει φτά-

σει σε πρωτοφανή επίπεδα, είναι εύλογο οι άνθρωποι να αναζητούν εναλλακτικές διεξόδους για να μπορέσουν να επιβιώσουν. Το ερώτημα που θέτουν οι Χ. Κασίμης και Σ. Ζωγραφάκης, στο πέμπτο κεφάλαιο, είναι κατά πόσο η κρίση οδηγεί στην επιστροφή στη γεωργία. Η απάντηση δεν είναι εύκολη, καθώς δεν προκύπτει μια προφανής συσχέτιση. Ωστόσο η τάση συρρίκνωσης της γεωργίας, που παρατηρούνταν όλο το προηγούμενο διάστημα, φαίνεται να ανακόπτεται, ενώ παράλληλα υπάρχει ένδειξη της αύξησης του πληθυσμού που επιλέγει να εγκατασταθεί στην ύπαιθρο. Η τάση αυτή όμως συνδέεται περισσότερο με μια «νέα αγροτικότητα», καθώς η πλειονότητα δεν επιλέγει να ασχοληθεί με τη γεωργία αλλά με τον τριτογενή τομέα.

Το επόμενο κεφάλαιο μας βοηθά να κατανοήσουμε γιατί όλο το προηγούμενο διάστημα υπήρξε συρρίκνωση της γεωργίας, αλλά και γιατί σήμερα η γεωργία δεν φαίνεται να αποτελεί ισχυρή εναλλακτική λύση απέναντι στην αυξανόμενη ανεργία. Στο κεφάλαιο αυτό η Ε. Πετροπούλου αναλύει τις προκλήσεις που αντιμετώπισαν και αντιμετωπίζουν οι κάτοικοι του Τυμπακίου, μιας αγροτικής περιοχής της Κρήτης όπου καλλιεργούνται κηπευτικά. Μια σειρά από γεγονότα και συνθήκες, όπως το χρέος των γεωργών, οι διεθνείς, ευρωπαϊκοί και κρατικοί περιορισμοί, καθώς και η έλλειψη πολιτικής βούλησης για την προάσπιση των συμφερόντων των Τυμπακιανών, οδήγησαν σε κρίση τη γεωργία κηπευτικών. Προσπαθώντας να αντεπεξέλθουν οι αγρότες εντατικοποιούν την παραγωγή τους, με αποτέλεσμα οι μακροπρόθεσμες προοπτικές να χειροτερεύουν καθώς μειώνεται η απόδοση της γης. Η παρούσα οικονομική κρίση όξυνε τα προβλήματα, αφού η εξυπηρέτηση των δανείων των γεωργών γίνεται πιο δύσκολη την ίδια στιγμή που οι τιμές των προϊόντων μειώνονται. Μια επίπτωση αυτών των εξελίξεων είναι το γεγονός ότι οι αγρότες του Τυμπακίου προσλαμβάνουν λιγότερους (μετανάστες) εργάτες, ενώ υπάρχει αύξηση των συμβοηθούντων μελών στις οικογενειακές εκμεταλλεύσεις (κυρίως άνεργα παιδιά). Από την άλλη μεριά, πολλοί νέοι την πρόσφατη περίοδο επέλεξαν να φύγουν από το Τυμπάκι και να αναζητήσουν αλλού εργασία.

Στο δικό της κεφάλαιο η Μ. Κούση επιχειρεί μια διερευνητική προσέγγιση των περιβαλλοντικών διεκδικήσεων από επαγγελματικές περιβαλλοντικές οργανώσεις αλλά και από περιβαλλοντικούς ακτιβιστές τοπικών κοινοτήτων στην Ελλάδα, οι οποίοι αναφέρονται στις επιπτώσεις των μνημονίων της τρόικας και των πολιτικών λιτότητας. Υποστηρίζεται ότι η ευρωπαϊκή περιβαλλοντική νομοθεσία είναι αναγκαία για να προστατευτεί το ελληνικό περιβάλλον, ενώ παράλληλα απαιτούνται μέτρα για την ελαχιστοποίηση των επιπτώσεων που έχουν οι πολιτικές της τρόικας.

Τα τελευταία χρόνια έχει επέλθει πλήρης ανατροπή των συνθηκών που επικρατούν στην αγορά εργασίας, καθώς και στο καθεστώς των εργασιακών σχέσεων, των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της κοινωνικής προστασίας. Η τρίτη ενότητα προσεγγίζει αυτό το θέμα και καταγράφει τις αλλαγές που συντελούνται ως συνέπεια της κρίσης και των μνημονιακών πολιτικών που εφαρμόστηκαν.

Ειδικότερα, ο Γ. Κουζής στο κεφάλαιό του περιγράφει τις νομοθετικές αλλαγές που έχουν επέλθει στον τομέα των εργασιακών σχέσεων ως συνέπεια των μνημονιακών υποχρεώσεων της Ελλάδας. Οι αλλαγές αυτές, όπως υποστηρίζει ο συγγραφέας, αποτελούσαν στόχο διαδοχικών κυβερνήσεων εδώ και χρόνια και βρήκαν πρόσφορο έδαφος για την εφαρμογή τους υπό τις παρούσες συνθήκες. Οι αλλαγές αυτές οδηγούν στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας και στην επέκταση της ευέλικτης απασχόλησης. Επιπρόσθετα, η ισχύς των συλλογικών συμβάσεων περιορίζεται και ενθαρρύνονται οι επιχειρησιακές και οι ατομικές συμβάσεις. Τα μέτρα αυτά μάλιστα δεν έχουν προσωρινό χαρακτήρα, αλλά είναι μόνιμα και αποσκοπούν στη συμπίεση των αμοιβών και των εργασιακών δικαιωμάτων των εργαζομένων.

Στο κεφάλαιό της η Σ. Ζαμπαρλούκου εξετάζει τον ρόλο του κοινωνικού διαλόγου και των συλλογικών διαπραγματεύσεων στο νέο περιβάλλον. Τόσο ο κοινωνικός διάλογος ως μέσο άσκησης πολιτικής, όσο και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις ως μέσο διαμόρφωσης των μισθών, θεσμοθετούνται και ισχυροποιούνται κατά τη δεκαετία του 1990. Το ξέσπασμα της κρίσης όμως ακυρώνει την όποια

πρόοδο είχε επιτευχθεί στον τομέα του κοινωνικού διαλόγου, ενώ η κρισιμότητα των συνθηκών λειτουργεί ως άλλοθι για την επιβολή μέτρων χωρίς διαβούλευση. Το ίδιο ισχύει για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, οι οποίες ουσιαστικά ακυρώνονται μετά από νομοθετικές παρεμβάσεις, αποδυναμώνοντας ακόμη περισσότερο τον κόσμο της εργασίας. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, παρότι ο ρόλος της εργοδοτικής πλευράς φαίνεται να ισχυροποιείται, οι επιπτώσεις διαφοροποιούνται με βάση τον κλάδο και το μέγεθος των επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα να έχει επέλθει ρήξη μεταξύ εμπορών και βιοτεχνών, από τη μια, και βιομηχάνων, από την άλλη.

Το κοινωνικό κράτος είναι αναμφισβήτητα ένας από τους μεγάλους χαμένους της κρίσης, καθώς περιορίστηκαν οι –ήδη περιορισμένες– κοινωνικές παροχές και υπηρεσίες προς τους πολίτες. Στο κεφάλαιό τους, οι Θ. Παπαδόπουλος και Α. Ρουμπάκης χαρακτηρίζουν το σύνολο των μνημονιακών μέτρων λιτότητας ως *αντι-κοινωνική πολιτική*. Όπως επισημαίνουν, εκτός από τις μεγάλες μειώσεις που οι ελληνικές οικογένειες έχουν υποστεί στα εισοδήματά τους και στην κοινωνική προστασία, η φορολογική πολιτική που ακολουθήθηκε έχει υπονομεύσει τον κεντρικό «πυλώνα της κοινωνικο-οικονομικής ασφάλειας των ελληνικών οικογενειών: την ιδιοκατοίκηση και τη μικρή ιδιωτική περιουσία». Έτσι έχει κλονιστεί ο *οικογενειακός προνοιακός καπιταλισμός*, στο πλαίσιο του οποίου η οικογένεια υπήρξε ο βασικός θεσμός παροχής ασφάλειας και φροντίδας για τα μέλη της, με αποτέλεσμα την επανεμπορευματοποίηση μέσα και έξω από την αγορά εργασίας.

Ο Ν. Φωτόπουλος στο ενδέκατο κεφάλαιο καταπιάνεται με τον κρίσιμο τομέα της εκπαίδευσης σε μια προσπάθεια να καταγράψει τις τάσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο και να διερευνήσει τις επιπτώσεις της κρίσης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Όπως επισημαίνει, σε όλη την Ευρώπη οι μεταρρυθμίσεις στοχεύουν πρωτίστως στην αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης, που μεταφράζεται σε μείωση των δημόσιων δαπανών, λήψη αυστηρών μέτρων δημοσιονομικής λιτότητας και περικοπών, συγχωνεύσεις φορέων και οργανισμών, αύξηση των ιδιωτικών δαπανών για την εκπαίδευση και αμ-

φισβήτηση εν γένει των δημόσιων πολιτικών. Ταυτόχρονα δίδεται έμφαση στην αντιμετώπιση της ανεργίας των νέων με σαφή προσανατολισμό στην ενίσχυση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Στην Ελλάδα της κρίσης οι αντιλήψεις αυτές κυριαρχούν σε όλες τις πτυχές της εκπαιδευτικής πολιτικής, με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό κοινωνικών ομάδων από την πρόσβαση στην εκπαίδευση με σοβαρές κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας οι Μ. Σαματάς και Π. Δράκος παρουσιάζουν συνοπτικά τα αποτελέσματα διαδικτυακής εμπειρικής έρευνας που καταγράφει τις στάσεις και αντιλήψεις των φοιτητών και φοιτητριών του Πανεπιστημίου Κρήτης γύρω από την κρίση. Η έρευνα επιβεβαιώνει τις αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης στις συνθήκες διαβίωσης των φοιτητών και τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στη συνέχιση των σπουδών τους, και αναδεικνύει την απαισιοδοξία των νέων σε σχέση με το μέλλον τους.

Η κρίση συνήθως χτυπά περισσότερο τους πιο αδύνατους και αυτό ισχύει σίγουρα για τους μετανάστες. Η τέταρτη ενότητα πραγματεύεται τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες ως απόρροια της κρίσης, καθώς και τις νέες διαστάσεις που προσλαμβάνει το μεταναστευτικό στις συνθήκες της τρέχουσας οικονομικής και πολιτικής κρίσης.

Στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της ενότητας η Χ. Κωνσταντινίδου επιχειρεί την ανάλυση της κοινωνικής κατασκευής του μεταναστευτικού ζητήματος στην έντυπη ή ψηφιακή μορφή των μεγαλύτερων αθηναϊκών εφημερίδων από το 2009 έως και τις βουλευτικές εκλογές του 2012. Δίνεται έμφαση στο πώς ο ειδησεογραφικός λόγος, και ειδικά η ειδησεογραφική φωτογραφία, συμβάλλει στην κατασκευή της μετανάστευσης ως ενός από τα σημαντικότερα προβλήματα της Ελλάδας. Σύμφωνα με τη συγγραφέα, κάθε εφημερίδα, ανάλογα με την πολιτική της ταυτότητα, κατασκευάζει τη μετανάστευση είτε ως απειλή για το έθνος είτε ως μια ανθρωπιστική κρίση με αρνητικές συνέπειες για τους μετανάστες και πρόσφυγες αλλά και για την κοινωνική συνοχή και ευημερία. Με το ξέσπασμα της κρίσης, από τη μια πλευρά, σημειώθηκε άνοδος της ακροδεξιάς ρη-

τορείας και του ρατσισμού, με τη μετανάστευση να παρουσιάζεται ως μείζων απειλή για την κοινωνική συνοχή. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, η απειλή ταυτίστηκε με την άνοδο της Ακροδεξιάς, τον ρατσισμό και τις μεταναστευτικές πολιτικές, και όχι με αυτή καθαυτή την είσοδο προσφύγων και μεταναστών.

Στο κεφάλαιό της η Ά. Τριανταφυλλίδου καταδεικνύει με ποιο τρόπο η ανεργία και η υποαπασχόληση έχουν επηρεάσει σε μεγαλύτερο βαθμό τους μετανάστες από τον γηγενή πληθυσμό. Αυτό πάντως δεν ισχύει για εκείνους που προέρχονται από χώρες της ΕΕ, γεγονός που ερμηνεύεται ως απόρροια της νομικής προστασίας την οποία απολαμβάνουν, με αποτέλεσμα να έχουν περισσότερες επιλογές ένταξης στην αγορά εργασίας. Επιπλέον η εμπειρική έρευνα δείχνει ότι παρά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, μόνο μια μικρή μειοψηφία μεταναστών θεωρεί πρόσφορη επιλογή την επιστροφή στη χώρα καταγωγής, αφού οι εκεί συνθήκες κρίνονται χειρότερες.

Στο τελευταίο κεφάλαιο ο Α. Παπαδόπουλος εξετάζει μια σχετικά παραμελημένη ομάδα μεταναστών: τους μετανάστες που κατάγονται από την Αφρική. Με βάση τα στοιχεία εμπειρικής έρευνας που αφορούν τον εν λόγω πληθυσμό, διαπιστώνεται ότι από την οικονομική κρίση επηρεάστηκαν περισσότερο όσοι το προηγούμενο διάστημα είχαν καταφέρει να ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία. Συνήθως είναι αυτοί που έχουν πιο μακρά παραμονή, διαθέτουν νόμιμη άδεια παραμονής, είναι μεγαλύτεροι σε ηλικία και έχουν υψηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης. Αυτό είναι εύλογο, αφού οι πρόσφατοι μετανάστες ήρθαν σε μια περίοδο κατά την οποία η ένταξή τους στην αγορά εργασίας ήταν πιο δύσκολη. Εκτός αυτού, η πλειονότητα αναφέρει ότι αντιμετώπισε ρατσισμό, αν και οι απαντήσεις διαφοροποιούνται με βάση την εθνικότητα και τα χρόνια παραμονής στην Ελλάδα, με τους νεότερους να δηλώνουν πιο συχνά ότι αντιμετώπισαν ρατσισμό.

Ο τόμος αποσκοπεί να συμβάλει στην επιστημονική συζήτηση που ξεκίνησε από το 2010. Παρόλο που αναπτύσσεται μια σημαντική

ξενόγλωσση και ελληνόγλωσση βιβλιογραφία πάνω σε αυτή τη θεματική, είναι ελάχιστες οι δημοσιεύσεις οι οποίες βασίζονται στη συστηματική έρευνα για τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης του 2008. Μέσα από την παρούσα αναζήτηση αναδύονται τρεις θεματικοί άξονες για μελλοντική έρευνα με τη χρήση ποιοτικών ή/και ποσοτικών μεθόδων.

Ο πρώτος άξονας αφορά τις πολιτικές επιπτώσεις της κρίσης. Ένα ζήτημα που χρήζει διερεύνησης είναι ο τρόπος και οι διαδικασίες με τις οποίες λαμβάνονται οι αποφάσεις για τα μέτρα λιτότητας που επιβάλλονται σε διεθνικό, ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, καθώς και το έλλειμμα δημοκρατίας που προκύπτει ως απόρροια επιβολής μέτρων από μη εκλεγμένους φορείς. Ένα άλλο ζήτημα είναι η αναδιοργάνωση και αναδιάταξη του πολιτικού χώρου και οι νέες διαιρετικές τομές και συγκρουσιακές πολιτικές που αναδεικνύονται. Τέλος, χρειάζεται να μελετηθεί περαιτέρω το φαινόμενο της πολιτικής βίας που πηγάζει από την άνοδο της Ακροδεξιάς και του ρατσισμού.

Ο δεύτερος θεματικός άξονας αφορά την ανάπτυξη. Το μοντέλο ανάπτυξης που ακολουθήθηκε κατά τα προηγούμενα χρόνια έχει ουσιαστικά καταρρεύσει, χωρίς να έχει αντικατασταθεί από ένα εναλλακτικό μοντέλο ικανό να παραγάγει θέσεις εργασίας. Ζητούμενο λοιπόν είναι η ανάδειξη ενός νέου μοντέλου, το οποίο, σε αντίθεση με αυτό που βιώνουμε σήμερα, δεν θα οδηγεί στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος και της εργασίας, αλλά αντίθετα θα βασίζεται στην ποιοτική αναβάθμιση αυτών των στοιχείων.

Ο τρίτος θεματικός άξονας αφορά τις κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης. Η εκρηκτική αύξηση της ανεργίας και η μείωση των εισοδημάτων έχουν οδηγήσει στην αύξηση των ανισοτήτων και της φτώχειας. Η θέση των πιο ευάλωτων κοινωνικών στρωμάτων επιδεινώνεται ακόμη περισσότερο ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης των κοινωνικών υπηρεσιών και της ελλιπούς πρόσβασης σε δημόσια αγαθά. Η περιθωριοποίηση και η φτώχεια αγγίζουν όλο και περισσότερους, και απειλούν πλέον τα μεσαία στρώματα. Τα φαινόμενα αυτά πρέπει να αναδειχθούν και να διερευνηθούν οι επιπτώσεις τους

στο κοινωνικό κράτος, στην κοινωνική διαστρωμάτωση και σε επιμέρους κοινωνικές ομάδες. Τέλος, είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε πώς οι εξελίξεις στο κοινωνικό πεδίο επιδρούν στις πολιτικές και πολιτιστικές εξελίξεις, και επηρεάζουν τη διαμόρφωση του νέου αναπτυξιακού προτύπου.

Βιβλιογραφία

- Aglietta, M. (2009). *Η οικονομική κρίση*. Αθήνα: Πόλις.
- Almeida, P.D. (2007). Defensive mobilization: popular movements against economic adjustment policies. *Latin American Perspectives*, issue 154, 34(3), 123-139.
- Αφουξενίδης, Α. (Επιμ.). *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης*. Αθήνα: Προπομπός.
- Γιαννίτσας, Τ. (2013). *Η Ελλάδα στην κρίση*. Αθήνα: Πόλις.
- Ellinas, A.A. (2013). The rise of Golden Dawn: The new face of the Far Right in Greece. *South European Society and Politics*, DOI: 10.1080/13608746.2013.782838.
- Eurostat (2012). Macroeconomic Imbalance Procedure (MIP) Scoreboard. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/macroeconomic_imbalance_procedure/indicators.
- Georgiadou, V. (2013). Right-Wing populism and extremism: the rapid rise of “Golden Dawn” in crisis-ridden Greece. In R. Melzer & S. Serafin (Eds.), *Right-wing extremism in Europe: Country analyses, counter-strategies and labor-market oriented exit strategies*. Berlin: FES project Gegen Rechts Extremismus.
- Κούση, Μ. (2013). Η πανελλαδική εκστρατεία κατά των μνημονίων και των πολιτικών λιτότητας. *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση*, 1, Δεκέμβριος.
- Kousis, M. (2014). The transnational dimension of the Greek anti-austerity campaign, 2010-2013. In D. della Porta & A. Mattoni (Eds), *Transnationalization, diffusion and the 2011 movements: From the Arab Spring to Occupy Wall Street*. Colchester: ECPR Press.
- Kousis, M. & Kanellopoulos, K. (2014). The impact of the Greek crisis on the repertoire of contention, 2010-2012. *Proceedings of the European Sociological Association Midterm Conference: The Eurozone Crisis, Social Protest and the Civil Society*, September 12-16, 2012, Mytilene, Lesvos.

- Kriesi, H. (2011). The political consequences of the financial and economic crisis in Europe: electoral punishment and popular protest. *Oxford paper*, version 3, November.
- Lapavistas, C., Kaltenbrunner, A., Lindo, D., Michell, J., Paineira, J.P., Pires, E., Powell, J., Stenfors, A., & Teles, N. (Eds) (2012). *Crisis in the Eurozone*. London: Verso.
- Λεοντίδου, Λ. (2012). Από την ταξική κοινωνία στην εκδήλωση της πολιτισμικής ταυτότητας. Στο Α. Αφουξενίδης (Επιμ.), *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης*. Αθήνα: Προπομπός.
- Lyrizis, C. (2011). Greek politics in the era of economic crisis: reassessing causes and effects. *Hellenic Observatory. Papers on Greece and South-eastern Europe*. London, GreeSE Paper no. 45.
- Ματσαγγάνης, Μ. (2013). Το κοινωνικό δίκτυ ασφαλείας αντιμέτωπο με τη φτώχεια στην Ελλάδα της κρίσης. *Σύγχρονα Θέματα*, 120, 47-53.
- Μητσόπουλος, Μ. & Πελαγίδης, Θ. (2012). *Κατανοώντας την κρίση στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ψυχογιός.
- Μουζέλης, Ν. (2012). Συνέντευξη. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη & Ε. Φρονίμου (Επιμ.), *Το κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2012*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μπαλαπανίδης, Γ. (2010). Αναγνώσεις της ελληνικής κρίσης. *Σύγχρονα Θέματα*, 110, 5-11.
- Μπαλούρδος, Δ. (2012). Η φτώχεια στην Ελλάδα: Τάσεις προκλήσεις και πολιτικές. Στο Δ. Μπαλούρδος & Μ. Πετράκη (Επιμ.), *Νέα φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Μπαπανάσης, Σ. (2012). Συνέντευξη. Στο Α. Μουρίκη, Δ. Μπαλούρδος, Ο. Παπαλιού, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φαγαδάκη & Ε. Φρονίμου (Επιμ.), *Το κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας 2012*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Navarro, V. (2011). The crisis and fiscal policies in the peripheral countries of the Eurozone. Counterpunch, August 9. <http://www.vnavarro.org/?p=6073>.
- Pagoulatos, G. (2012). The Political Economy of Forced Reform and the 2010 Greek Adjustment Program. In S. Kalyvas, G. Pagoulatos & H. Tsoukas (Eds), *From stagnation to forced adjustment*. London: Hust and Company.
- Pagoulatos, G. & Triantopoulos, C. (2009). The reform of the Greek patient: Greece and the 2008 Global Financial Crisis. *South European Society & Politics*, 14(1), 35-54.

- Σταθάκης, Γ. (2010). Η δημοσιονομική κρίση της ελληνικής οικονομίας: μια ιστορική ματιά. *Σύγχρονα Θέματα*, 108, 5-9.
- Stuckler, D. & Basu, S. (2013). *The body economic: Why austerity kills*. New York: Basic Books.
- Touraine, A. (2011). *Μετά την κρίση. Από την κυριαρχία των αγορών στην αναγέννηση της κοινωνίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Τσουκαλάς, Κ. (2011). Για την κρίση. Συνέντευξη στη Μ. Πετρινιώτη. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 134(35), 13-36.
- Τσουκαλάς, Κ. (2012). *Ελλάδα της λήθης και της αλήθειας: από τη μακρά εφηβεία στη βίαιη ενηλικίωση*. Αθήνα: Θεμέλιο.